

*Prof. Antonio Luiz Catelan Ferreira,
a római Pápai Gergely Egyetem dogmatikai teológiai
doktora, a Rio de Janeiró-i Pápai Katolikus Egyetem
szisztematikus teológia professzora,
a Nemzetközi Teológiai Bizottság tagja*

— — — — —
AZ EUCHARISZTIA
MINT A MISSZIÓ ÉS A TESTVÉRI SZOLGÁLAT FORRÁSA
„Jézus útján járunk”

Az Egyházzal való gondolkodásnak, általánosságban véve vagy csak néhány szempontot vizsgálva, figyelembe kell vennie, hogy az Egyház egy eucharisztikus valóság. Folytonosan teremtődik, és mindig újból megteremti a Legszelesebb Eucharisztia, melyet az Úr elhatározása szerint ünnepel, aki mint az új és végleges húsvét emlékezetét bízta rá. E hagyományos meggyőződés fényében, a jelen előadás témájához kapcsolódva az alapvető kérdés tehát az: ha az egész Egyháznak eucharisztikus „jellege” van, milyen kapcsolatban áll az Eucharisztia a misszióval?

A jelenlegi egyházi kontextus szerint ezt a témát érintve fontos figyelembe venni Ferenc pápa felhívását – a missziót –, tekintettel az Egyház zsinati megújulására. A szinodalitás témáját ő már akkor felvetette, amikor megkezdte szolgálatát Róma püspökeként. Ferenc pápa először akkor említette a szinodalitás témáját, amikor beszédet intézett a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus küldöttségéhez 2013. június 28-án. Ez alkalommal az ortodox egyházak zsinati gyakorlatára, illetve az akkor folyamatban lévő, a szinodalitást és a primátust illető hivatalos teológiai párbeszédre utalva a pápa megerősíti, mennyire fontos *„mélyrehatóan megismerni a kölcsönös hagyományokat, hogy megérthessük őket, és esetenként, hogy tanulhassunk belőlük”*.¹ Másnap, Szent Péter és Pál 2013. évi ünnepén, homíliájában kijelentette: *„a szinodalitás útján kell járnunk”*.² Ezt a témát elsősorban a 2014-es és 2015-ös Püspöki Zsinati Gyűlések nyitó- és záróbeszédeiben említette újra, de a Püspöki Zsinat

50. évfordulójára (2015. október 19.) rendezett megemlékezésen mondott beszédében fejtette ki részletesen gondolatait.³ Ez alkalommal nyilvánította meggyőződését arról, hogy „*a szinodalitás útja az az út, amelyet Isten elvár a harmadik évezred Egyházától*”.⁴

A szinodalitás/zsinatiság egy elvont főnév; a „zsinat” szó és a „zsinati” melléknév jelentéséből következtetve könnyebben megérthető. A „zsinat” az „együtt” jelentésű *syn* előtagból és a *hodós*, azaz „út” főnévből származik, így szó szerint az Isten zarándok népével együtt megtett utat jelöli. Egy másik feltételezés szerint a „zsinat” kifejezés egy ősi attikai dialektusban létező szóból, az οὐδός-ból (ejtsd: *oudós*) ered, amelynek jelentése: küszöb.⁵ Ebben az esetben a zsinat azt jelentené tehát, hogy együtt vagyunk egy olyan helyen, ahová mindannyian egyazon küszöbön át léptünk be.

E szó jelentése kapcsán jellemzően Aranyszájú (Krizosztomosz) Szent Jánosnak a 149. zsoltár első verséhez fűzött magyarázatát szokás idézni. Az első zsoltárvers végének jelentését keresve („*dicsérete zengjen a szentek közösségében*”), a szent doktor megállapítja: „*ebben az igében látjuk, hogy tökéletes egyetértésben kell Istent dicsérni, mert az Egyház egy olyan gyülekezet, amelyben a legteljesebb harmónia uralkodik*”.⁶ A görögben ez utóbbi megállapítás így szól: Ἐκκλησία γὰρ συστήματος καὶ συνόδου ἐστὶν ὄνομα”. Szó szerinti fordításban: az Egyház egy gyűlés, amelynek neve: zsinat.

A keresztyén környezetben a „zsinat” szó ősi jelentései közül az egyházi összejövetelet tartották meg, amely az eucharisztikus összejövetelet⁷ is magában foglalja. Innen származik a jelen előadás ötlete: feltárni annak lehetőségét, hogy fókuszba helyezzük a Legszentebb Eucharisztia és a misszió közti kapcsolatot, az eucharisztikus ekkleziológiából és magából az eucharisztikus együttlétből kiindulva. Ezen perspektíva indoklása két nagy jelentőségű egyházi kijelentés összevonásából ered. Az elsőt a II. Vatikáni Zsinat *Ad gentes* dekrétumából vettük, mely világosan kimondja: „*A zarándokegyház, mivel az Atyaisten terve szerint a Fiú és a Szentlélek küldetéséből származik, missziós természetű*” (AG 2). A másik kijelentés a pápai magisztériumból való, és a zsinatiságot mint „*az Egyház alkotó dimenzióját*”⁸ jellemzi.

Jelen elmélkedés a zsinatiságról megpróbálja az E. Mazza által bemutatott műsztagógiai módszert alkalmazni, olyan tanulmányokból kiindul-

va, amelyek Milánói Szent Ambrusról, Mopszuesztiai Szent Theodóroszról, Aranyszájú (Krizosztomosz) Szent Jánosról, Jeruzsálemi Szent Cirillről és Hippói Szent Ágostonról⁹ szólnak.

Ez a következő lépésekből áll: először leírja az elmélyítendő rítust, majd beazonosítja a Szentírásban, ami az adott rítusra vonatkozik; elmélyül a témában, azzal a céllal, hogy teológiailag is kiemelje annak üdvözítő jelentését; visszatér a rítushoz, alkalmazva az elért, tisztázott jelentést; végül pedig liturgikus-szentségi aspektusba állítja be a dinamizmust. Jelen elmélkedés lépéseit ezen módszer felépítése ihlette.

Csakúgy, mint a műsztagogikus módszer, mi is a *lex orandiból* indulunk ki, ezt követően megkeressük az alapjait a Szentírásban és az egyházatyák írásaiban, hogy utána elmélyíthessük az összegyűjtött, központilag fontos szempontokat, és levonhassuk a gyakorlati következtetéseket.

1. Az eucharisztikus ekkléziológia a lex orandiban

Az új eucharisztikus imákban explicit módon megjelent a római kánon egy implicit eleme. Ez az elem folytonosan jelen volt a keleti egyházak – katolikus és ortodox – hagyományában: a két epiklézis egysége.

A II. eucharisztikus ima első epiklézisében ezt olvassuk: „...szenteld meg ezt az adományt, áraszd le rá Szentlelkedet, hogy számunkra a mi Urunk, Jézus Krisztus teste és ✠ vére legyen.” Az Eucharisztiaának az utolsó vacsorán történő alapításáról szóló rész és a felajánló anamnézis után így folytatódik a második epiklézis: „Kérve kérünk, gyűjtsön egybe a Szentlélek mindnyájunkat, akik Krisztus testében és vérében részesülünk.” Az első epiklézis után a gyülekezet – legalábbis brazil fordításban – így könyörög: „Szenteld meg ezt az adományt, Urunk”, a második után pedig így módon: „Tégy minket egy testté, egy lélekké!”

Az első epiklézis „megszentelési” mozzanata természetes módon folytatódik a másodikban: a felajánlások megszentelését azért kérjük, hogy az áldozáskor egyetlen testben egyesüljünk. Ezt az egységet óhajtjuk tehát, ahogy az világosan látszik a közbenjáró imádságból, nemcsak az imádkozó közösség, hanem az egész Egyház és az egész emberiség javára.

Cesare Giraudo különböző publikációiban kitartóan foglalkozik ezzel a témával. Ez a tanítás mélyen a hagyományokon alapszik. Alapjait megtaláljuk a Szentírásban – ezt tanítják az egyházatyák és elmélkedtek róla a középkori teológusok. E doktrína újabb kori felfedezése, a liturgikus mozgalomból kiindulva, új és mély perspektívákat nyitott az ekkleziológia és az ökumenizmus számára.

Joseph Ratzinger úgy említi az Eucharisziát, mint „*az átalakulás szentségét*”. Az adományok átváltoztatása, amely a keresztt és a feltámadás alapvető átváltozásának folytatása, nem a vég, hanem csak a kezdet. Ratzinger megállapítja: „*Az Eucharisztia célja mindazok átalakulása, akik a valódi áldozat átalakító erejében kapják. A cél így az egység, a béke, hogy mi, egyes emberek, akik egymás mellett élünk, Krisztussal és Krisztusban egy adományt vegyünk magunkhoz, és ezáltal a feltámadás és az új világ reményében élhessünk. Ily módon láthatóvá válik e szentség ötödik és egyben utolsó átalakulása: általunk, átfórtak által, lévén, hogy egy testté és egy lélekké válunk azzal, aki az életet adja, az egész teremtést át kell alakítani. Az egész teremtett világnak egy új városáé, egy új paradicsommá kell válnia, Isten élő lakhelyévé: »hogy Isten legyen minden mindenben« (1Kor 15,28) – így írja le Pál a teremtés végét, amelynek az Eucharisziából kell kiindulnia.*”¹⁰

Ugyanebben a kontextusban még jobban megvilágítja kijelentéseit: „*Az Eucharisztia egy átalakulási folyamat, amelyben mi is részt veszünk, Isten ereje a gyűlölet és az erőszak átalakítására, Isten ereje a világ átalakítására. Imádkozunk, hogy az Úr megsegítsen minket abban, hogy ily módon ünnepelhessük és élhessük át. Imádkozunk, hogy minket is átalakítson, és velünk együtt a világot is, egy Új Jeruzsálemmé.*”¹¹

Mivel a következőkben bemutatunk egy-egy példát a Szentírásból és az egyházatyáktól, engedjék meg, hogy röviden emlékeztessünk arra, hogy a középkor megőrizte ezt a fontos doktrínát. Ezt azonban a rá jellemző megkülönböztetéssel tette, ami jelentősen eltávolítja a szent liturgia egyszerűségétől és költőiségtől. Henri de Lubac így mutatja be ezt a doktrinális állandóságot: „*A XI. századtól kezdve [...] három elemet különböztettek meg a szentségben, három mélységi szinten, ám ugyanolyan fontossággal bírva a szentség teljességéhez: sacramentum tantum, ami a külső jel; res et sacramentum, a jel alatti, mélyebb értelmű dolog; és a res tantum, a szentség végső gyümölcse. Az első elemet maga a kenyér és*

a bor alkotja az áldozati rítusokkal: forma panis et vini; a másodikat maga Krisztus teste: veritatis carnis et sanguinis; a harmadikat az Egyház egysége: virtus unitatis et Caritatis."¹²

2. Pál apostol eucharisztikus ekkleziológiája

Szent Pál apostolról elmondható, hogy ő az eucharisztikus ekkleziológia alapítója, illetve a Szent Eucharisziából kiinduló egyházi realitás megértésének első kutatója. Ezzel kapcsolatos legtömörebb megállapítása a Korintusiakhoz írt első levelében olvasható: „Az áldás kelyhe, amelyet megáldunk, nemde a Krisztus vérében való részesülés? S a kenyér, amelyet megtörünk, nemde a Krisztus testében való részesedés? Mi ugyanis sokan egy kenyér, egy test vagyunk, mivel mindnyájan egy kenyérből részesülünk” (1Kor 10,16–17).

Ez egy olyan doktrína legegységesebb bemutatása, amely, alapjaiban vagy következményeiben, de több más helyen is fellelhető.

Ratzinger bíboros az olasz beneventói egyházmegye 2002-es Eucharisztikus Kongresszusán arról elmélkedett, mily módon zajlik a *communio*, amely maga az Egyház, közösségben Krisztussal,¹³ és ebben arra buzdított, hogy ezt a korrelációt abból a szempontból szemléljük, ahogy a római kánon az utolsó vacsorát bemutatja. Szó szerinti fordításban így olvashatjuk a misekönyben:

„Ő ugyanis szenvedésének előestéjén tiszteletreméltó szent kezébe vette a kenyeret, és szemét az égbe emelte, tehozzád, az Istenhez, mindenható Atyjához, majd hálát adva áldást mondott, megtörte, tanítványainak adta, és így szólt: Vegyétek, és egyetek ebből mindnyájan, mert ez az én testem, mely értetek adatik.

A vacsora után ugyanígy tiszteletreméltó szent kezébe vette ezt a csodálatos kelyhet, majd ismét hálát adva áldást mondott, tanítványainak adta, és így szólt: Vegyétek, és igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem kelyhe, az új és örök szövetségé. Ez a vér értetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára. Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.”

Ez alkalommal felhívta a figyelmet a legfontosabb szavakra, megjegyezve, hogy nem csak ennyi hangzik el: „ez az én Testem” és „ez az én Vérem”, hanem: „ez az én Testem, mely értetek adatik” és „ez az én

Vérem kelyhe, az új és örök szövetségé. Ez a Vér értetek és sokakért kiontatik". Átadott test, kiontott vér. Egy dinamikus valóságról van itt szó: egy személy felajánlja és átadja magát. Feltámadván jelen lehet és tovább cselekedhet, mert odaadta önmagát. Az Egyház, amely a Szent Eucharisztia által jött létre, a Feltámadott elválaszthatatlan része tehát, aki átadta magát neki, és akihez csatlakozik az áldozatban. Egyé tette magát az Egyházzal, hogy benne éljen tovább és általa folytathassa működését.

Szent Pál a fentebb idézett írásában rendkívül fontos egyházi következtetéseket von le az említett elvből. Arra buzdítja például a korintusiakat, hogy kerekedjenek felül a gyülekezetükben („*ekkleszia*”) érzékelhető szociális megosztottságon (1Kor 11,17–34); arra tanít, hogy az áldozat érvényesül – mint egy test –, és érvényesülését csak szolgálja a tagok és karizmáik változatossága (1Kor 12,12–27); és a jeruzsálemi közösség szükségét szenvedő tagjainak (1Kor 16,1–4) indít gyűjtést, amit aztán a korintusiakhoz írt második levelében „*koinoníanak*” nevez (2Kor 8,4).

3. Az egyházatyák eucharisztikus ekkleziológiája

Henri de Lubac bíboros, aki nagymértékben hozzájárult az eucharisztikus ekkleziológia felvirágoztatásához, összegyűjtött egy csokorra valót az egyházatyák kijelentéseiből a Szent Eucharisztia és az Egyház kapcsolatát illetően.¹⁴ Tőle vettünk néhány példát, amely elégséges ahhoz, hogy lássuk, az egyházatyák hogyan elmélkedtek, mélyítették el és adták tovább a páli tanítást.

Előtte azonban érdemes megjegyezni, hogy létezik egy visszatérő metafora, amelyet a *Didakhé* vezetett be a köztudatba, majd Antiochiai Szent Ignác is felhasznált. A sok búzaszemből készült kenyér és a sok emberből álló Egyház hasonlata.

Következzen tehát egy-két idézet az egyházatyák mondásaiból.

Karthágói Szent Ciprián (†450) megállapítja: „*Amikor az Úr saját testének nevezi a kenyeret, amely sok-sok búzaszem egyesüléséből született, az egész keresztény nép egységére utal, amit magában hordozott. Amikor vérének nevezi a bort, amely sok-sok szőlőszem levéből jött létre, azt jelenti, hogy a nyájunkat egy tömegből vezeti az egység felé.*”¹⁵

Aranyszájú Szent János (†407): „*Nem azért áldozunk, hogy részt vegyünk vagy kapjunk valamit, hanem elsősorban azért, hogy egyetlen dolgot magunkhoz vegyünk. Vagyis, ahogy az a test [értsd: a megtestesülés] eggyé vált Krisztussal, a kenyér által mi is eggyé válunk vele.*” Majd így folytatja: „*Mi a kenyér? Krisztus teste! Mit vesznek magukhoz azok, akik kapják? Krisztus testét! Nem sok testet, csak egyetlen testet. Ahogy a kenyér, amely sok búzaszemből áll, egyetlen dolog, és a búzaszemek – bár jelen vannak – nem érzik többé a különbséget egymás közt, eggyé váltak az egységben; így válunk mi is eggyé egymással és Krisztussal.*”¹⁶

Szent Ágoston (†430) egy műsztagogikus katekézisében neofitáival elmélkedik az eucharisztikus áldozásról: „*Elhangzik tehát: Krisztus teste. Ti azt válaszoljátok: Ámen. Legyetek így tagjai Krisztus testének, hogy valóságossá váljon ámenetek.*” E ponttól kezdve retorikáját kérdésekkel folytatja a metaforikusan magunkhoz vett kenyérről kapcsolatban: „*Miért kenyérral hozza létre e misztériumot? [...] Mi ez az egyetlen kenyér?*” Önmagának adott válasza így szól: „*Egyetlen test, melyet sok másik alkot. Gondoljatok arra, hogy a kenyeret sem egyetlen búzaszem hozza létre, hanem rengeteg. A keresztségben vízbe merültetek. Ezt követően leszállt rátok a Szentlélek, mint tűz, amely kisüti a tészta: Legyetek tehát, amit láttok, és fogadjátok el, amik vagytok.*” A nagy doktor ugyanilyen metaforikusan bánik a borral: „*Ami a kelyhet illeti, testvéreim, gondoljatok arra, hogyan készül a bor. Sok-sok szőlőszem csüng a fűtről, de a belőlük kifolyó mustban eggyé válnak. Az Úr így azt akarta, hogy Őhozzá tartozzunk, és oltárán megszentelte békénk és egységünk misztériumát.*”¹⁷

Még egy kijelentés ugyanebből a katekézisből: „*Ezért, ha ti Krisztus teste és annak tagjai vagytok, az Úr asztalára helyezték titkotokat: fogadjátok be a misztériumot. Arra, amik vagytok, válaszoljátok: Ámen, és választokat erősítsétek meg. Tehát, ha azt mondják: Krisztus teste, a válaszod: Ámen. Légy tagja Krisztus testének, és ámened valódi lesz.*”

Nagy Szent Leótól (†461) egy rövid, de annál velősebb mondást hoztunk: „*A részvétel Krisztus testében és vérében nem más, mint átalakulni azzá, amit magunkhoz veszünk.*”¹⁸

Az egyházatyák korának vége felé Damaszkuszi Szent János (†749) így tanít: „*Ha a szentség egység Krisztussal, és egyidejűleg egység fele-*

barátaikkal, az minden értelemben egyé tesz minket azokkal, akik megkapják, csakúgy, mint mi.”¹⁹

Ez tehát az ekkleziológia, amelyet az egyházatyák – a Szentírás liturgikus értelmének magyarázói, valamint teológusok és igehirdetők, egzegták és liturgisták, polemisták és költők – átadtak nekünk. Annyira központi téma ez mindnyájuknak, hogy vitáikban nem érintették.

Ahogy nem vált művelt találgatások privilégiumává, úgy nem is lett egyetlen iskola különleges adománya. „[...] Az »ambroziánus metabolizmus», az »ágostoni dinamizmus« vagy az »egyszerű római realizmus« védelmezői [...] bármilyen kapcsolatot is állítsanak fel a »Szűztől született test« és az eucharisztikus test között, a szentségi jelenlét megerősítésekor akár a »mysteriumra«, akár a »veritasra« tegyék is a hangsúlyt, abban mind egyetértenek: a szentség alapvető gyümölcse az egység.”²⁰

4. Az eucharisztikus ekkleziológia fogadtatása a II. Vatikáni Zsinaton

A megelőző mozgalmak eredményeinek elfogadásával és elmélyítésével a II. Vatikáni Zsinat nagyban hozzájárult egy megújult eucharisztikus ekkleziológia elterjedéséhez. Az Egyházzól szóló dogmatikus konstitúció, a *Lumen gentium* azt tanítja, hogy az egyes Egyházak az egyetemes Egyház képére formálódtak, és bennük, illetve belőlük jött létre az egyetlen katolikus Egyház,²¹ és hogy Krisztus Egyháza valóban jelen van (*adest*) a hívek legitim helyi közösségeiben.²² Az egyházmegye definíciójában a Zsinat kijelenti, hogy az egyes egyházakban Krisztus egy, szent, katolikus és apostoli Anyaszentegyháza van jelen és ő cselekszik (*inest et operatur*).²³

A Zsinat eucharisztikus ekkleziológiájának alapja Krisztus jelenléte az Egyház számára, amit a szent Eucharisztia olyan kiválóan megvalósít „*antonómázia által*”. Ez tükröződik néhány megállapításuk egyszerű olvasatában:

Valahányszor az oltáron bemutatjuk a keresztdozatot, melyben „*húsvéti bárányunkat, Krisztust feláldozták*” (1Kor 5,7), megváltásunk műve folytatódik. Az eucharisztikus kenyér egyszerre jelzi és valósítja meg a hívők egységét, akik egy testet alkotnak Krisztusban (vö. 1Kor

10,17). Minden ember erre a Krisztussal való egységre hivatott, aki a világ világossága, akitől eredünk, aki által élünk, s aki felé tartunk.²⁴

A doktrína „közös papságról” szóló kontextusában és azzal kapcsolatban, ahogy az a szentségek megünneplésekor történik, a *Lumen gentium* kijelenti: „*akik Krisztus testével táplálkoznak a szentáldozásban, kézzelfogható módon mutatják meg Isten népének egységét, melyet ez a fölséges szentség jól jelez és csodálatosan meg is valósít*”.²⁵ Ugyanez a doktrína megtalálható az ökumenizmusról szóló dekrétumban: megalapította Egyházában az Eucharisztia csodálatos szentségét, amely jelzi és valóra váltja az Egyház egységét.²⁶

A püspökök megszentelési feladatával kapcsolatban tesz egy kijelentést, amely nagy jelentőséggel bír a mi témánkban is. Miután megállapítja, hogy az Egyház az Eucharisztia által „él és növekszik”, kifejti a témát:

„*Krisztusnak ez az Egyháza valóban jelen van a hívek minden törvényes, pásztorához ragaszkodó helyi közösségében, s az újszövetségi Szentírás őket is Egyházaknak nevezi. A maguk helyén ugyanis ők Isten – a Szentlélekben és sok teljességben (vö. 1Tesz 1,5) meghívott – új népe. Krisztus evangéliumának hirdetése e helyi egyházakba gyűjti össze a hívőket, és itt ünneplik az Úr vacsorájának misztériumát, »hogy az Úr testének és vérének tápláléka kapcsolja össze az egész testvéri közösséget«. A püspök szent szolgálatához kapcsolódó bármely oltárközösség ennek a szeretetnek a szimbóluma, és »a titokzatos test egységéé, mely nélkül nincs üdvösség«. E közösségekben – jóllehet gyakran kicsinyek, szegények vagy szétszórtságban élők – jelen van Krisztus, akinek ereje összefogja az egy, szent, katólikus és apostoli Egyházat. Mert »éppen a Krisztus testében és vérében való részesedés hatása nem más, mint hogy azzá alakuljunk át, amit magunkhoz veszünk«.*”²⁷

Végül még egy idézet, hogy a lehető legteljesebb legyen a kép a II. Vatikáni Zsinat eucharisztikus ekkleziológiájáról: „*Egyetlen keresztény közösség sem épül föl, ha alapja és szegletköve nem a szent Eucharisztia ünneplése, melyből a közösségi szellemre irányuló egész nevelésnek ki kell indulnia. Hogy ez az ünneplés őszinte és teljesértékű legyen, mindenkit a szeretet cselekedeteire, egymás megsegítésére, missziós tevékenységre és a keresztény tanúságtétel különféle formáira kell vezetnie.*”²⁸

5. *Az eucharisztikus ekkleziológia egyik alapvető aspektusa:
Krisztus jelenléte*

Az Eucharisztia és az Egyház kapcsolata – ahogy a zsinati szövegekben is láttuk – Krisztus jelenlétén alapul. Ezt a témát többféleképpen kidolgozták az egyházi hagyományban a liturgiával kapcsolatban, de azon túl is. A legfontosabb referencia itt a Mt 18,20: „*Ahol ugyanis ketten vagy hárman összegyűlnek a nevemben, ott vagyok közöttük.*”

Ami a liturgiát illeti – figyelniük kell arra, hogy Krisztus jelenléte nem korlátozódik csupán egyházára –, Krisztus jelenlétének doktrínáját XII. Piusz vetette fel a *Mediator Deiben*.²⁹ Ez az első olyan dokumentum, amely doktrinálisan mutatja be a szent liturgiát, figyelembe véve a liturgikus mozgalom eredményeit, és irányt mutatva a liturgia megújításához. Krisztus jelenlétének témája a liturgikus cselekményben a 19. részben jelenik meg. A szent liturgiáról szóló konstitúció – *Sacrosanctum concilium* – a 7. fejezetben mutatja be ezt a doktrínát. VI. Pál pedig újra elővette *Mysterium fidei* című enciklikájában.

Figyelembe kell vennünk, hogy az egyházi gyülekezetekben, ahogy megjelenik az áldoztatás, a közösség gyarapodásnak indul. Így szól a zsidókhöz írt levél szerzője: „*Legyen gondunk rá, hogy szeretetre és jótettekre buzdítsuk egymást. Összejöveteleinkről ne maradjunk el, mint némelyek szoktak, hanem annál inkább bátorítsuk egymást, minél közelebb érzitek a napot*” (Zsid 10,24–25). A gyülekezetnek aktív szerepe van az Egyház állandó közösségében: kitartásra ösztönzi, segíti tagjainak előbbre jutását az egyházi életben, és kölcsönösséget teremt közöttük; ezenfelül megtartja az egyházi élet eszkatológiai dimenziójának tudatát.³⁰

Az Eucharisztia ünneplésekor a gyülekezet nem vesz részt a megszentelés folyamatában, amely a kenyérből és borból, illetve az azokat megszentelő szavakból áll. De ott van szimbolikájának szívében. Megkülönböztetett szerepe van a testvéri közösség alakításában és kinyilvánításában, strukturálva az Egyházat, amely mint titokzatos test, az Eucharisztia hatása. Erősíti a kölcsönös kapcsolatokat, ami egy testté teszi az Egyházat. A jel-jelentés kapcsolat formális; a tudást illetően pontosságra törekszik, jelentése a pontossága mértékével ér fel. A szimbólumnak saját konzisztenciája van; konkrét; kognitív értelemben kissé homályos, de lényegesen nagyobb jelentésgazdagsággal bír. A szimbolizmus szélesebb,

magában foglalja az összes ünnepélyes elemet, amelyek kontextusba helyezik és gazdagítják a jelek jelentését.

Az Eucharisziát ünnepelni nem más, mint szüntelenül éltetni és megújítani az Egyházat (*res eucharistiae*) mint áldozatot. Ünnepelni annyit jelent, mint egyesíteni, összehívni, összegyűlni. Jó lenne, ha ez jelen lenne a szentségi szimbolizmusban. A szimbolizmus szintjén az eucharisztikus gyülekezetnek különleges helye, szerepe van más gyülekezetekkel szemben. A gyülekezet szimbolikája, a szentségi jel kifejtése kiemeli az Eucharisztia közösségi hatását.³¹

Mint tipikus áldozási viselkedésmód, a gyülekezet feltárja az áldozat, maga az Egyház különböző aspektusait. Az első az Egyház megjelenése a hívek gyülekezetében. Az Egyház nem egy emberi döntés eredménye, hogy gyűljenek össze vagy alkossanak társadalmat. Az Egyház Isten teremtménye Krisztusban a Szentlélek által. A konkrét módból viszont, ahogyan az egyes helyeken megjelenik, elmondható, hogy erősen kötődik a kihirdetett Igére adott hitbéli válaszhoz, és az azokhoz való csatlakozáshoz, akik már korábban befogadták (lásd 1Jn 1,1–4).

Idáig arról elméltünk mélyrehatóbban, hogy miként van jelen Krisztus a gyülekezetben. De míg a Mt 18,20 szükséges ahhoz, hogy megértjük Krisztus jelenlétének formagazdagságát, addig más szövegek, mint a Lk 10,16 – „*Aki titeket hallgat, engem hallgat*” – jelenlétét az igehirdetéssel hozzák kapcsolatba. Ezt találjuk a Mk 16,20-ban is: „*...ők meg elmentek, s mindenütt hirdették az evangéliumot. Az Úr velük volt munkájukban, és tanításukat csodákkal kísérte és igazolta.*” Egy másik fontos szöveg, amely bővíti az Úr különböző jelenléteinek megértését, a Mt 25,31–46, amelyben az Úr azonosítja magát minden szenvedővel.

Még ha csakis arra korlátozzuk figyelmünket, hogy miként van jelen Krisztus a gyülekezetben, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy az összegyház az eucharisztikus együttléten kívül más összejöveteleket is elismert: az Apostolok Cselekedeteiben olvashatunk például olyan összejövetelekről, ahol az Egyház életének konkrét problémáira keresték a választ: Júdás helyettesítésére (ApCsel 1,15), a hellén özvegyek megsegítésére (ApCsel 6,2), arra, hogy alkalmazzák-e vagy sem a mózesi törvényt (ApCsel 15,6). E szövegek alapján elmondhatjuk, hogy az összejöveteleket a gyakorlatban ítélezésre is használták (lásd ApCsel 1,23;

6,3; 15,7). De még a Mt 18,20-at is olyan értelemben használják a hagyományban, hogy Krisztus jelen volt a tanácsban és a zsinatokon is.³²

Ebből az eucharisztikus ekkleziológiából és abból, hogy mennyire fontos az eucharisztikus összejövétel, hogy Egyházként egyesüljenek, konklúzióképpen bemutatnánk egy alkalmazási formáját annak, hogyan lehet az eucharisztikus szinaxis a gyülekezetek prototípusa és a szinodalitás modellje.

6. A misszió és a szinodalitás az eucharisztikus gyülekezetből kiindulva

Ha következtetéseket szeretnénk levonni az itt feltárt reflexiókból, egyértelművé kell tennünk, hogy az egyházi szinodalitás alapvető elemei a szent Eucharisziából származnak, az a forrásuk, hiszen az Eucharisztia hozza létre az Egyházat.

Mindenekelőtt az Egyház szinodalitásának természete is a szent Eucharisztia ünneplésében valósul meg. Antiochiai Szent Ignác ekkleziológiájára alapozva a II. Vatikáni Zsinat kijelentette, hogy *„Legyen mindenki meggyőződve róla, hogy az Egyház a legkiválóbb módon akkor lesz láthatóvá, amikor Isten szent népe teljesen és tevékenyen részt vesz a közös liturgiában, mindenekelőtt az Eucharisztia ünneplésében, az egységes imádságban az egyetlen oltár körül, melynél a közösség élén ott áll a papságtól és segédkezőitől körülvett püspök”* (SC 41).

Az Eucharisztia biztosítja a táplálékot – az Igében és a szentségben – Isten népének zarándoklatához. *„Minden alkalommal, amikor az Egyház az Eucharisziát ünnepli, a hívek valamiképpen újraélhetik az emmauszi tanítványok élményeit.”*³³ Valóban, az Eucharisztia, mint *„a keresztény élet forrása és csúcspontja”*³⁴ rendszeresen megvalósítja az egyházi szinodalitást. Az eucharisztikus szinaxis a szinodális élet legegyszerűbb formája és legtökéletesebb kifejeződése Isten népe számára.

Az Egyházat Isten hívta össze, és az ő nevében gyűlik össze. Isten abszolút elsőségéről van itt szó, az Ő kegyelméből él az Egyház, az Ő akaratát próbálja megismerni, amire az Ő nevében küldetést kapott.

A zarándokok közössége, amely ebben a világban az Egyház, folytonosan megtisztulásra szorul. A bűnök megvallása – a rítusokból is kiderül, hogy *„együtt járva”* – maga a bűnbánat útja. A Zsinat megtanított

arra, hogy „*a bűnösöket is magában foglaló Egyház viszont egyszerre szent és mindig megtisztulásra szorul, ezért szüntelenül a bűnbánat és a megújulás útját járja. Megerősíti azonban a föltámadott Úr ereje, hogy külső-belső bajait és nehézségeit türelemmel és szeretettel legyőzze, és az Ő misztériumát jóllehet árnyékszerűen, mégis hűségesen kinyilvánítsa a világnak, míg végezetül teljes világosságában megmutatkozik*”.³⁵

Isten dicsőítése az Egyház szinodális útjának célja. Ez a végső hivatása. Isten műveinek szemlélése segít abban, hogy az Egyház megelőzze a célt, amikor elragadtatással gyűlik össze: „*annak dicsőségét hirdessétek, aki a sötétségből meghívott benneteket csodálatos világosságára*” (1Pt 2,9).

Az Ige liturgiájában az Egyház folytonosan ráébred arra, hogy Isten szavának hallgatása a feltétele annak, hogy ne térjen tévútra. „*Egy szinodális Egyház olyan Egyház, amely meghallgat, és tisztában van vele, hogy meghallgatni más, mint meghallani*.”³⁶ A szent Eucharisziában az Egyház meghallgatja Isten szent Igéjének hirdetését, és elmélkedik róla. Ezt tisztelettel teszi. Majd válaszol rá, hiszen a hit alapvetően párbeszéd. „*A kinyilatkoztató Istennek »a hit engedelmességével« tartozunk*.”³⁷

A homíliáról Ferenc pápa ezt mondja: „*Itt a homília kivételes értékelése jelenik meg, amely eucharisztikus szövegkörnyezetéből származik. Ez az oka annak, hogy mindenfajta katekézis felett áll, lévén, hogy ez az Isten és a népe közötti párbeszéd legkiemelkedőbb mozzanata a szentáldozás előtt. A homília annak a párbeszédnek az újrakezdése, mely már megnyílt az Úr és népe között. Aki prédikál, annak ismernie kell közössége szívét, hogy lássa, hol élő és lángoló az Isten utáni vágy, de azt is, hogy ez az egykor szenvedélyes dialógus hol hallgatott el, vagy hol nem tudott gyümölcsöt hozni*.”³⁸

Az eucharisztikus ima – különleges hálaadás, az Egyház „eucharisziája”. Jelentésében, ahogy XVI. Benedek mondta pappá szentelésének 65. évfordulóján: „*a hálaadásba helyez minket, annak új dimenziójába, amit Krisztus megjelölt. Ő hálaadássá, egyúttal áldássá formálta a keresztet, a szenvedést, minden rosszat a világon. Így alapvetően átlényegítette az életet és a világot, felajánlotta magát érettünk, és minden nap felajánlja nekünk a valódi Élet Kenyerét, amely szeretete erejének köszönhetően legyőzi a világot. Végül mi is szeretnénk az Úr eme hálaadásába helyezni magunkat, valóban megkapni az új életet és hozzájárulni*

a világ átlényegüléséhez: hogy ne a halál, hanem az élet világa legyen, olyan világ, melyben a szeretet legyőzte a halált.”³⁹

Az eucharisztikus áldozat az Egyház szinodális életének különleges pillanata, hiszen ahogy II. János Pál mondta: „*az Eucharisztia megteremti a communiót és nevel a communióra*”.⁴⁰ Az Eucharisztia kegyelme (*res tantum*) – mint láttuk – az egyházi *communio*, *communio* Istennel és felebarátainkkal. A szinodális életben a *communio* keresése az oltáron előre vetített *communio* közvetlen következménye, amelynek teljes megvalósulása felé haladunk. A *communio* a legkülönbözőbb emberek konvergenciája Isten felé, úgy, mint pünkösöd napján, amikor az Egyház először megnyilvánult a világban. Ebből ered, hogy „*az út*” lett a neve a keresztények első csoportjának az Apostolok Cselekedeteiben.⁴¹

Az Eucharisztia gyümölcseként születő *communio* a misszióra irányul. Az oltárról táplálkozó nép a „*messiási nép*”.⁴² A kapott áldozat arra ösztönöz, hogy másokkal is osszuk meg az elnyert kegyelmet. A szinodusi *communio* belülről vezet az egész emberiséggel megosztott útra, melyen a kereszténység a só, a fény, a kovász. „*Egy szinodusi Egyház olyan, mint a nemzetek között magasba emelt zászló (vö. Iz 11,12) egy olyan világban, mely – bár megosztásra, szolidaritásra és a közügyek átláthatóságára szólít fel – gyakran egész népek sorsát bizonyos hatalmi erők kapzsi kezébe adja.*”⁴³

Aki felismeri az Urat a tabernákulumban, felismeri Őt a szenvedőkben és nélkülözőkben is; azokhoz tartozik, akikről a végítéletkor majd azt mondják: „*Éhes voltam, és adtatok ennem. Szomjas voltam, és adtatok innom. Idegen voltam, és befogadtatok. Nem volt ruhám, és felruháztatok. Beteg voltam, és meglátogattatok. Börtönben voltam, és fölkerestetek*” (Mt 25,35–36).⁴⁴

A Brazíliában használatos misekönyvben a szentmise alatt a nép egyik válasza – „*Jézus útján járunk*” – úgy hangzik, mint egy szinodusi akklamáció, amely az Eucharisztia ünneplésének szívéből tör elő. Ráadásul megvan az az előnye és szépsége, hogy úgy kötődik az Eucharisztiahoz, mint az Egyház által bejárandó út. Ezenkívül segít megértenünk, hogy a szinodális úthoz – bocsáttassék meg nekem a tautológia – az Eucharisztia nem csupán erőt ad, de programot és példát is mutat. A valódi szinodalitás Jézus útjának közös bejárása. Együtt járunk az úton, amely maga Jézus. Az igazi szinodalitás a Jézusba, evangéliumába,

Szentlelkébe és az Egyháza által eddig megtett útba vetett bizalom által valósul meg. Ez a bizalom a kritériuma annak az útnak, amelyen a jelenben és a jövőben kell majd haladnia.

Befejezés

Az Eucharisztia jánosi teológiájában világosan látszik, hogy az Eucharisztia nemcsak az áldozók halhatatlanságát szolgálja és az örök életre vezet (Jn 6,50.51.54.58), hanem a világ életére is vonatkozik (Jn 6,33.51). Ezzel az eledellel indul neki az Egyház a világ útjainak, útkereszteződéseinek és tereinek (Mt 22,9), hogy felkínálja az életet, amely Krisztus megismerésében lakozik.

„E meggyőződést mindazonáltal azzal a szüntelenül megújuló személyes tapasztalattal is támogatjuk, hogy megízleljük az ő barátságát és üzenetét. Lehetetlen kitartani a lelkes evangelizációban, ha saját, személyes tapasztalataink alapján nem vagyunk meggyőződve arról, hogy nem mindegy, ismerjük-e Jézust vagy sem; nem ugyanaz vele együtt járni az utat, vagy tapogatózva botorkálni; nem ugyanaz az Ő szavának meghallgatása vagy mellőzése; nem mindegy, tudjuk-e őt szemlélni, imádni, megpihenni benne, vagy sem. Nem ugyanaz, ha az Ő evangéliumával szeretnénk felépíteni a világot, vagy csak a saját eszünkre támaszkodva. Jól tudjuk, hogy a Jézussal megélt élet sokkal gazdagabbá válik, s hogy vele könnyebb megtalálni minden dolog értelmét. Ezért evangelizálunk. Az igazi misszionárius, aki soha nem felejt, hogy tanítvány is, tudja, hogy Jézus vele együtt jár, vele együtt beszél, vele együtt lélegzik, vele együtt dolgozik. A missziós feladat közben érzi maga mellett az élő Jézust.”⁴⁵

Joseph Ratzinger egy híres értekezésében, amely a mi témánkkal foglalkozik, miután megvizsgálta a liturgia és a mártírium páli teológiáját, így zárja gondolatait:

„Egy olyan Eucharisztia, amely csupán ellenpontként áll előttünk, végül anyagi dimenzióba kerülne, és egyáltalán nem érné el a valódi keresztény szintet. Megfordítva: a keresztény lét, ha nem venne részt az Úr húsvétjában, ha nem venné magához az Eucharisziát, moralizmusba

fulladna, és ily módon nem tudná befogadni az új liturgia teljességét, amely a keresztt által jött létre. Az apostol missziós munkája nem állítható a liturgia mellé, de együtt egy sokféle dimenzióban működő teljességet alkotnak."⁴⁶

Ez az Eucharisztia és misszió közötti, és ebből fakadóan az Eucharisztia és az Egyház szinodális élete közötti kölcsönös kapcsolat természetesen nem válhat propagandává, amellyel új embereket hódíthatnánk meg a keresztyénység számára. Jól tudjuk, hogy a keresztyénység úgy nő, ha vonzó a tanúságtévők ereje által, amely hihető módon teszi láthatóvá Istent a világban. Antiochiai Szent Ignác már az 1. század végén kijelentette: „*a keresztyénység nem meggyőzés következménye*”.⁴⁷ Az Eucharisztia megünneplését marketingfogások közé helyezni ártalmas lenne mind az Eucharisztia, mind a misszió számára, mert a valódi ünneplés könnyen tivornyává, vagy más, vonzó, de pillanatnyi, felületes szórakozássá válna. Pedig benne valósul meg Krisztus szava: „*Én pedig, ha majd felmagasztalnak a földről, mindenkit magamhoz vonzok*” (Jn 12,32).

Az Eucharisztia mint az egyházi cselekmény központja, csúcsa és forrása, folytonosan megteremti a dinamizmust, amely önmaga fölé emeli az Egyházat. Az Egyház szinodusi útjához ő biztosítja a lehető legmélyebb motivációt. Ha az Egyház szinodális megújulása egy megújított misszionáriusi elköteleződés irányába nemcsak egy egyszerű módszer, nem tiszta pragmatizmus, nemcsak az Egyház „*változásnak alávetett*”⁴⁸ elemeinek reformja, hanem az Egyház bensőséges természetének kifejeződése, akkor csakis abból táplálkozhat, amiről II. János Pál így ír: „*A szentáldozásban egyre inkább elmélyülő találkozás Krisztussal az Egyházban és minden egyes keresztyénben fölébreszti a tanúságtétel és az evangelizálás sürgető érzését.*”⁴⁹ Szintén II. János Pál arra emlékeztet bennünket: „*a keresztdozat eucharisztikus megörökítéséből s a Krisztus testével és vérével való közösségből meríti az Egyház a küldetésének teljesítéséhez szükséges lelki erőt. Így válik az Eucharisztia az egész evangelizáció forrásává és csúcspontjává, hiszen annak célja az emberek közössége Krisztussal s benne az Atyával és a Szentlélekkel*”.⁵⁰

A Püspökök Zsinati Tanácsával kapcsolatban, amely a szinodális dinamizmus konvergenciapontja,⁵¹ Ferenc pápa így ad útmutatást az *Episcopal communio*-ban:

„Minden gyülekezet, függetlenül megvalósulása módjától, fontos momentum annak megértésében, »mit mond a Lélek az Egyháznak« (Jel 2,7). Ezért fontos, hogy a szinódusi munkák során kiemelt szerepet kapjanak a liturgikus események és az énekelt imák, hogy felidézzék a gyülekezet számára a megvilágosodás és az egyetértés adományát. Szintén érdemes, a régi szinódusi hagyomány szerint, minden nap elején kihelyezni az Evangéliumot, így emlékeztetve szimbolikus módon a résztvevőket arra, hogy legyenek fogékonyak az isteni Igére, amely az »Evangélium igaz tanítása« (Kol 1,5).”⁵²

Elmélkedésünket XVI. Benedek megállapításával zárjuk, a szentséges Eucharisztiairól szóló, utolsó magiszteri dokumentumával, ahol – aláhúzva az Eucharisztia és a misszió kapcsolatát – kiemeli:

„A szeretetet ugyanis, melyet a szentségben ünneplünk, nem tarthatjuk meg magunknak. E szeretet természete szerint igényli, hogy mindenkivel közöljük. Amire a világnak szüksége van, az Isten szeretete, a Krisztussal való találkozás és a belé vetett hit. Ezért az Eucharisztia nem csupán az Egyház életének, hanem küldetésének is forrása és csúcspontja: »Egy igazán eucharisztikus Egyház missziós egyház«. Nekünk is meggyőződéssel kell elmondanunk a testvéreinknek: »Amit láttunk és hallottunk, azt hirdetjük nektek is, hogy ti is közösségben legyetek velünk!« (1Jn 1,3). Valóban, nincs szebb, mint találkozni Krisztussal és közölni Őt mindenkivel. Egyébként az Eucharisztiaának az alapítása maga elővételezi azt, ami Jézus küldetésének a szíve: az Atya őt a világ megváltására küldte (vö. Jn 3,16–17; Róm 8,32). Az utolsó vacsorán Jézus rábízta tanítványaira azt a szentséget, mely aktualizálja önfeláldozását engedelmesen az Atya iránt, mindannyiunk üdvösségéért. Nem járulhatunk az eucharisztikus asztalhoz anélkül, hogy engedjük magunkat bevonni a misszióba, mely Isten szívéből kiindulva el akar érni minden embert. Ezért a keresztény lét eucharisztikus formájának alkotórésze a missziós törekvés.”⁵³

Jegyzetek

1. FERENC PÁPA, *A Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus küldöttségéhez intézett beszéd*, in http://www.vatican.va/content/francesco/pt/speeches/2013/june/documents/papa-francesco_20130628_patriarcato-ecumenico-costantinopoli.html (2021. 05. 12.).
2. FERENC PÁPA, *Szent Péter és Szent Pál apostol ünnepén*, in AAS 105 (2013), 602.
3. FERENC PÁPA, *Beszéd a püspöki szinódus megalakulásának 50. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésén*, in AAS 107 (2015), 1138–1150.
4. Lásd uo., 1139.
5. Vö. JOIN-LAMBERT, A., *A francia egyházmegyei zsinatok liturgiái 1983–1999*, Cerf, Paris 2004, 61–65.
6. ARANYSZÁJÚ (KRIZOSZTOMOSZ) SZENT JÁNOS, *Kommentár a 149. zsoltárhoz*, 1: PG 55, 493.
7. LAMPE, G., *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford 1968, 1334–1335.
8. FERENC PÁPA, *Beszéd a püspöki szinódus megalakulásának 50. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésén*, 1141.
9. MAZZA, E., *Misztagógia. A liturgikus katekézisek a IV. század végén és módszerük*, CLV–Edizioni Liturgiche, Roma 1996², 194–198.
10. RATZINGER, J., *Eucharisztia, közösség és szolidaritás*, in http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20020602_ratzinger-eucharistic-congress_po.html
11. Uo.
12. DE LUBAC, H., *Katolicizmus. A tanítás/dogmák társadalmi vonatkozásai*, Jaka Book, Milano 1978, 62.
13. RATZINGER, J., *Eucharisztia, közösség és szolidaritás*.
14. DE LUBAC, H., *Katolicizmus. A tanítás/dogmák társadalmi vonatkozásai, 1938; lásd Misztikus test. Írás az Eucharisziáról és az Egyházzól a középkorban*, 1949.
15. SZENT CIPRIÁN, *Levél*, 69, c. 5, n. 2 (Bayard, t. 2, 242–243).
16. ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, *Az 1Kor 24,2-ről szóló homíliájában*: PG 61, 200.
17. SZENT ÁGOSTON, *Beszédek* 272: PL 38, 1247.
18. NAGY SZENT LEÓ, *Beszédek*, 63,7: PL 54, 357C.
19. DAMASZKUSZI SZENT JÁNOS, *De fide orthodoxa*, 1.4, c. 13: PG 94, 1154.
20. HENRI DE LUBAC, *Katolicizmus. A tanítás/dogmák társadalmi vonatkozásai*, 60.
21. Vö. LG 23.
22. Vö. LG 26.
23. Vö. CD 11.
24. LG 3.
25. LG 11.
26. UR 2.
27. LG 26. Az utolsó idézet Nagy Szent Leótól, *Sermo* 63,7: PL 54, 357 C.
28. PO 6.

29. Az enciklika jelentőségének értékelése a teológia fejlődése szempontjából J. LAMBERTS, Un anniversaire important: „Mediator Dei et hominum” 50 ans depuis sa parution, *QuLi* 78 (1997), 131–147.
30. MARTIMORT, A.-G., *Précisions sur l’assemblée liturgique*, MD 60 (1959), 7–34.
31. HAMER, J., *L’Église est une communion*, 226.
32. IX. PIUSZ PÁPA, *Aeterni Patris* apostoli levél (MANSI, t. 50, col. 196 [amellyel összehívja az I. Vatikáni Zsinatot]); NAGY SZENT GERGELY, Epist. Lib. 9, 106. ep.: PL, 77, col 1032, amelyben ragaszkodik ahhoz, hogy a galliai püspökök kötelesek rendszeresen zsinatokat tartani. J. Hamer, e tekintetben megemlíti a római pápa *Ordo ad synodum*-át és Kálvin *Institutio*-ját, amelyben ez a felfogás fontos szerepet játszik (*L’Église est une communion*, 217–218, különösen a hosszú 4. jegyzet).
33. EE 6.
34. LG 12.
35. LG 8.
36. FERENC PÁPA, *Beszéd a püspöki szinódus megalakulásának 50. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen*, 1140.
37. DV 5.
38. EG 137.
39. XVI. BENEDEK PÁPA, *Palavras do Papa Emérito na comemoração de seu 65º aniversário de ordenação sacerdotal*, in: https://w2.vatican.va/content/francesco/pt/speeches/2016/june/documents/papa-francesco_20160628_65-ordinazione-sacerdotale-benedetto-xvi.html
40. EE 40.
41. FITZMYER, J., *A korai keresztények megnevezése az Apostolok Cselekedeteiben, és jelentőségük*, in *Az evangélium terjesztése*, W. B. Eerdmans, Grand Rapids 1998², 320–321.
42. LG 9.
43. FERENC PÁPA, *Beszéd a püspöki szinódus megalakulásának 50. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen*, 1144.
44. RATZINGER, J., *Eucharisztia, közösség és szolidaritás*.
45. EG 266.
46. RATZINGER, J., *Eucharisztia és misszió*, in Uő., *A liturgia teológiája. A keresztény lét szentségi alapja* (gyűjtemény, vol. XI), Ed. CNBB, Brasília 2019², 420.
47. ANTIOCHIAI SZENT IGNÁC, *A Róm 3,3-ról*.
48. SC 1.
49. *Mane Nobiscum Domine* 24.
50. EE 22.
51. FERENC PÁPA, *Beszéd a püspöki szinódus létrehozásának 50. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen*, 1140–1141.
52. *Episcopalis Communio* 8.
53. SC 84.